

ФІЛОСОФІЯ
ОСВІТНЬОГО
ПРОСТОРУ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ — 2021

УДК 159.98:78.015.3

Ф 56

Рецензенти:

Гошовський Я. О. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри педагогічної та вікової психології Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Корнієнко І. О. — доктор психологічних наук, професор, доцент кафедри психології Мукачівського державного університету;

Матласевич О. В. — доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія».

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 5 від 27. 04. 2021 року)*

Філософія освітнього простору: психологічний вимір: колективна монографія; **Ф 56** під ред. Р. В. Павелківа, Н. В. Корчакової. — Київ: Вид-во «Центр учбової літератури», 2021. — 400 с.

ISBN 978-611-01-2289-4

Робота присвячена розкриттю питань психології вищої школи, особливостей психологічної підготовки майбутніх фахівців педагогічного та психологічного спрямування у закладі вищої освіти. Запропоновані матеріали спрямовані на оновлення змісту навчальної інформації дисциплін психологічного циклу. У роботі висвітлюються результати експериментальних досліджень авторів, що забезпечує новизну і сучасність поданої інформації. У монографії обговорюються також питання гуманізації освітнього простору школи, налагодження продуктивної фасилітативної взаємодії у діаді «вчитель-учень», шляхи запобігання явищам гоніння та неприйняття у дитячих спільнотах.

Робота буде корисною для здобувачів вищої освіти, викладачів, вчителів та батьків.

УДК 159.98:78.015.3

ISBN 978-611-01-289-4

© Колектив авторів., 2021.
© Видавництво «Центр учбової літератури», 2021.

Частина 2

ОНОВЛЕННЯ ЗМІСТОВОГО КОНТЕНТУ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ПСИХОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Валентина Безлюдна, Наталія Корчакова

Онтогенетичні аспекти гендерної стереотипізації та поляризації

Питання вікових аспектів гендерної соціалізації особистості належить до важливих напрямів професійної підготовки здобувачів вищої освіти педагогічного і психологічного спрямування. Маючи велике етичне навантаження, воно сприяє формуванню професійних компетенцій майбутніх фахівців в організації роботи по статевому вихованню дітей і молоді. Сьогоднішні реалії вказують на значні зрушення у системі уявлень і ставлень особистості щодо модусу статевої ідентифікації та гендерної поведінки. Тому, у процесі вузівської підготовки, майбутні педагоги і психологи повинні отримати належні знання щодо вікових закономірностей розвитку статево-рольової поведінки особистості та її статевої типізації. Інформацію цього спрямування покликані забезпечити дисципліни, що висвітлюють генезис психічного розвитку (дитяча та вікова психологія) та освітні модулі соціально-психологічного спрямування (соціальна та гендерна психологія).

Ця лінія професійної підготовки у закладі вищої освіти набуває особливої значущості у зв'язку із актуалізацією у міжнародному і національному просторі питань гендерної рівності. Зокрема, 11 вересня 2020 року Україна отримала офіційний статус учасниці «Партнерства Біарріц» – міжнародної ініціативи рівних прав і можливостей для всіх. У структуру заходів, затверджених Кабінетом Міністрів України, увійшли: навчання дітей принципів рівності жінок і чоловіків; розробка та затвердження Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року; затвердження плану заходів з реалізації Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року;

запровадження антидискримінаційної експертизи освітнього контенту [93].

Усе розмаїття досліджень у сфері статевої типізації традиційно поділяють на три групи: вивчення проблеми статевої ідентичності; розвиток гендерно-рольових стереотипів; засвоєння стереотипів поведінки, зумовлених статтю (Д. С. Шеффер, 2003 [312, с. 683]). Кожна із цих ліній широко представлена у наукових джерелах. У своєму повідомленні ми зосередили увагу на вивченні вікових аспектів гендерно-рольової стереотипізації.

Як відомо, гендерні стереотипи, це «сукупність загальноприйнятих норм і суджень, щодо суспільного становища чоловіків і жінок, їх потреб, мотивів і норм поведінки», у яких закріплені наявні гендерні відмінності [245, с. 343]. Це типові узагальнення, які охоплюють спільні характеристики, властиві усім представникам певної статі та обумовлюють систему соціальних очікувань. Людям притаманне використання певних стереотипів тому, що це метод сортування інформації, «короткий шлях» її систематизації. Це неусвідомлені стратегії, що сприяють більш спрощеному і легкому прийняттю рішень. Механізмами їх формування і реалізації є диспозиційні установки. За своєю сутністю гендерні стереотипи є різновидом стійких, емоційно насичених соціальних стереотипів, у яких фіксується загальноприйняте уявлення про «чоловіче» та «жіноче» начало у суспільному та особистісному житті. Це, фактично, приписування суб'єкту різноманітних характеристик через його віднесення до відомої категорії. Тому у когнітивній психології досить часто поняття «гендерні стереотипи» ототожнюється з поняттям «гендерні схеми», під яким розуміють упорядковані знання і переконання про стать, що сформувалися на основі мислинневої репрезентації подій певного класу (С. Міллер, 2002 [204, с. 359]). За своєю структурою і функціями гендерна схема є складнішим конструктом ніж розуміння константності статі. Вона об'єднує усю систему уявлень про себе та інших як представників певної статі, обумовлюючи формування статево-рольової поведінки. Як зазначає С. Міллер, «те, що діти думають про стать, впливає на те, як вони себе поведуть, а вікові зміни у їхніх уявленнях значною мірою визначають зміни у їхній поведінці» [204, с. 360]. Гендерні стереотипи задають траєкторію та обумовлюють стандарти життєвого шляху та його стилю. Як зазначають В.В. Козлов і Н.О. Шухова саме гендерні стереотипи є

основою гендерної соціалізації оскільки вони допомагають підтримувати існування гендерних ролей, норм, моделей поведінки і мислення, прийнятих у культурі [152, с. 126].

Гендерні стереотипи виконують у житті людини ряд функцій, які у найзагальнішому вигляді поділяють на дві групи: *психологічні і соціальні*. До *психологічних відносять* когнітивну і цінностно-захисну функції. Когнітивна (когнітивно-адаптаційна) функція, полягає у спрощенні і систематизації знань, які отримує людина. Вона забезпечує економію зусиль індивіда при сприйнятті соціальних об'єктів (Г. М. Андреева, 2005 [5]). Суб'єкт стереотипізації наділяє об'єкт соціальною роллю, статусом, що дозволяє йому тлумачити поведінку іншого, поширюючи знання про одного представника групи на всіх інших членів спільноти. Ціннісно-захисна функція, пов'язана із створенням і підтриманням цінностей індивіда і групи. Стереотипи активуються не лише для пояснення, але й виправдання та захисту своїх поглядів та інтересів (Т. Г. Стефаненко, 2007 [280]), а також для підтримання групових цінностей, виправдання і раціоналізації поведінки відносно чужої групи.

Соціальні функції гендерних стереотипів спрямовані на підтримання соціального порядку, утвердження нормативних зразків поведінки і функціонування соціальної системи загалом. У системі соціальних стосунків гендерні стереотипи виконують регулятивну, інтеграційну, ретрансляційну функцію (В. В. Москаленко, 2008 [207, с. 333]) та функції стереотипізації, нормалізації, соціалізації та консолідації (А. І. Кабалецька, 2012 [143]). Вони безпосередньо детермінують внутрішньогрупові та міжгрупові процеси, виступаючи інтерсуб'єктними конструктами, до яких представники гендерних груп апелюють у різних життєвих ситуаціях. Обумовлюючи розмежування з аутгрупою, гендерні стереотипи сприяють підтримуванию колективної самооцінки, як інгрупи, так і аутгрупи (Т. Г. Стефаненко, 2007 [280]). Як зазначає Г. М. Андреева (2005), інгруповий прототип відображає образ типового представника групи [5]. У його формуванні суттєву роль відіграє механізм деперсоналізації, оскільки він забезпечує сприйняття іншого під кутом зору групових норм. Прототип встановлює еталон поведінки, який має нормативний характер. Крім того, гендерний стереотип виступає елементом внутрішнього соціального контролю, підтримуючи соціально прийнятні зразки поведінки (А. І. Кабалецька, 2012 [143]).

Таблиця 2.1

Гендерні стереотипи оцінювання дитячої поведінки
(за матеріалами: Effects of Stereotypes on Personal Development [342]).

Змістові характеристики стереотипних суджень дорослих про дітей різної статі	
дівчатка	хлопчики
<ul style="list-style-type: none"> - слухняні, прагнуть догоджати іншим - довго тримають образи в собі - основні уподобання дівчат – рольові ігри, ляльки та догляд за маленькими дітьми - посидючі, можуть протягом дня займатися однією і тією ж справою, люблять повчати 	<ul style="list-style-type: none"> - менш уважні до інструкцій і завдань - конфлікти між хлопцями легше вирішуються, вони менш драматичні - переважно захоплюються іграми з машинками та будівництвом - їм важко залишатися цілий день у приміщенні
<ul style="list-style-type: none"> - тихіші і терплячіші - більш наполегливі 	<ul style="list-style-type: none"> - займають більше місця, вони непосидючі і рухливі - допитливі і творчі
<ul style="list-style-type: none"> - більш маніпулятивні; схильні бавитися почуттями людей - більш тендітні 	<ul style="list-style-type: none"> - взаємодія між хлопчиками є більш прямою і бурхливою - не плачуть
<ul style="list-style-type: none"> - цікавляться модою, мистецтвом та хлопцями - більш перфекціоністські і краще займаються домашніми справами. 	<ul style="list-style-type: none"> - люблять відеоігри та спорт - більш хаотично і менш прискіпливо ведуть домашнє господарство.
<ul style="list-style-type: none"> - добре володіють мовою - дівчатам подобається у школі 	<ul style="list-style-type: none"> - добре володіють математикою - згідно з дослідженням, проведеним у 30 країнах, школа не надто приваблює хлопців

Аналіз і оцінювання дорослими особистісних якостей дітей також має ознаки стереотипізації. Представниць жіночої статті, перш за все, описують в емоційному ключі, хлопців у показниках вольових та динамічних якостей. Відмінність у сприйнятті дорослими дітей різної статі подано на рисунку 2.1.

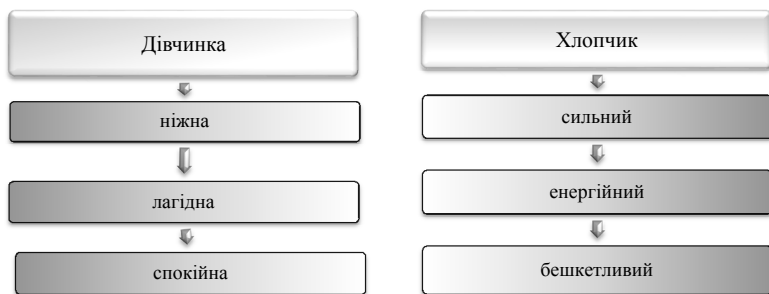

Рис. 2.1. Гендерні стереотипи оцінювання особистості дитини

Досить часто гендерні стереотипи ототожнюють із феноменами упереджень чи забобон. Це чітко простежується у визначенні Європейського інституту гендерної рівності «Гендерні стереотипи – це упереджені ідеї, згідно з якими жінкам і чоловікам присвоюються характеристики і ролі, обмежені їх статтю» [65]. Існує побоювання, що гендерні стереотипи негативно впливають на самореалізацію особистості, виступаючи своєрідними бар'єрами в реалізації індивідуальності. На думку К. А. Абульханової-Славської, самореалізація і самовияв неможливі, якщо діяльність виконується на рівні почуття обов'язку. За цих умов втрачається свобода вибору, почуття Я, формується покора і залежність (Ж. Г. Дусказієва, 2010 [107, с. 44]).

Наявність таких розумінь феномену зумовлює пошук шляхів їх корекції. Зокрема в роботі Н. Куравської (2019) обговорюється комплексний підхід, який об'єднує в собі різні шляхи, що повинні одночасно реалізовуватися на макро-, мезо- та мікрорівнях. Цей шлях забезпечує об'єднання державних програм економічного та правового регулювання проблеми подолання гендерних стереотипів; стимулювання гендерної толерантності через програми гендерного виховання та формування андрогінних якостей та суб'єктності особистості [173, с. 36].

Ще радикальнішими і, за нашим розумінням, достатньо проблематичними, є кроки трансформування гендерної освіти у деяких європейських країнах, зокрема впровадження гендерно-нейтрального виховання в Швеції. Ця скандинавська країна займає четверте місце у світі за дотриманням принципу рівності статей. Згідно поправки до Закону про освіту, прийнятої у 1998 р. перед навчальними закладами поставлена вимога протидії гендерним стереотипам. На цій хвилі у Стокгольмі у 2011 році з'явилися і перші гендерно-нейтральні дитячі садки для дітей

раннього та дошкільного віку. Їх мета – звільнити дітей від соціальних очікувань, зумовлених статтю, забезпечити визнання їх особистісного простору, бажань і прав. Першу освітньо-виховну установу цього типу очолила Л. Раджалін (L. Rajalin). Гендерно-нейтральна політика у її дитячій установі гарантує, що ігри, казки, пісні, дитячі п'єси будуть переосмислені. Вихователі обиратимуть нетрадиційні повороти сюжету, щоб досягати нейтралізації гендерної типізації. У зміст оповідань будуть внесені зміни, які послаблюють дію гендерних стереотипів (не лише принц є сильним і вправним, а й героїня здатна збити його з ніг) та знайомлять дітей з різними типами сімей, включаючи неповну сім'ю та одностатеві пари. У дитячому садку повністю виключені терміни «він», «вона», «дівчинка», «хлопчик». Вихователі свідомо прагнуть називати кожную дитину лише по імені, або з використанням гендерно-нейтрального безособового займенника «hen», запозиченого у 60-их роках з фінської мови, який увійшов у офіційний словник шведської мови та замінив особові займенники «han» (він) і «hon» (вона) [81]. Порівняльні дослідження розвитку дітей дошкільного віку (з 3 до 6 років) у закладах із традиційною системою виховання та із застосуванням гендерно-нейтральної педагогіки, проведені в останні роки, засвідчили, що нова технологія помірно впливає на сприйняття і розуміння дітьми представників протилежної статі. Вихованці з гендерно-нейтральних установ більш охоче взаємодіють з партнерами протилежної статі, у них зафіксовано нижчі показники за проявами гендерних стереотипів. При цьому новий тип виховання не перешкодив розвитку когнітивних умінь щодо диференціації статевої приналежності [375].

Такий підхід є досить дискусійним. Не випадково у повідомленнях про подібні дитячі садки часто звучить оціночний термін «гендерне безумство». Важко також погодитися і з ідеєю окремих батьків із Великобританії, Швеції і Канади, які прагнуть свідомо приховувати від оточуючих стать своїх дітей. Виховуючи дитину, вони звертаються до неї гендерно-нейтральним займенником «they» (вони) [44]. Треба враховувати, що навіть ідеолог гендерно-нейтральних дошкільних установ Л. Раджалін наголошує, що вони не працюють з біологічною статтю, а лише із її соціальними аспектами [379]. Висновки дитячих психологів і експертів з питань гендерного виховання різняться. Більшість – підтримують цілі гендерної рівності, але ставлять під сумнів засоби. Для прикладу наведемо коментар британського клінічного психолога Лінди Блер Всесвітній службі Бі-бі-сі: «Наміри хороші, але я не впевнена, що вони чинять правильно» [81]. Обґрунтовуючи свою позицію, психолог

наголошує на тому, що у дошкільному віці відбувається первинне формування ідентичності, частиною якої виступає і статева приналежність. Інші психологи зосереджують увагу на розвінчуванні міфів, пов'язаних із гендерно-нейтральною стратегією виховання. Вони стверджують, що стирання меж між чоловічим і жіночим не породжують схильності до гомосексуальності чи повної безстатевості особистості.

Отже, світовий погляд на гендерно-нейтральне виховання достатньо суперечливий. Як стверджують психологи, лише 3-4 % населення Землі воліли б не відносити себе до певної статі, за умови такої можливості. Для решти людей статеві і гендерні ідентифікації є значущою, а отже вона повинна враховуватися у виховному процесі [81].

Більш виваженими, на наш погляд, є програми протидії гендерним стереотипам у напрямку досягнення рівноправності статей. Їх теоретичною основою є нова лінія педагогічної науки – гендерно-орієнтована педагогіка. Її метою є створення нового типу навчального середовища, вільного від домінування і конкуренції між статями, проявів упереджень та обмежень, зумовлених гендерними ролями і гендерними стереотипами; середовища, яке забезпечує для дітей можливість у формуванні різноманітних форм маскуліності і фемінності.

На думку швейцарських педагогів гендерна нерівність шкодить як дівчаткам, так і хлопчикам. Їх методичні напрацювання спрямовані на забезпечення рівних можливостей самореалізації у навчанні для хлопчиків і дівчаток, а також досягнення гендерної справедливості у подальшому житті. Як описує журналіст Цендер Джі Гуо у школі рівності дівчатка-принцеси вчать майструвати, а хлопчики-супермени доглядати за дітьми. На уроках природознавства учні дізнаються, що у пінгвінів батько доглядає яйце, у той час як мама надовго полишає гніздо у пошуках їжі. У процесі вирішення математичних задач діти зустрічаються із персонажами, що виконують нетипові види професійної діяльності: дівчинка підраховує інструменти необхідні їй для створення нової моделі автомобіля, хлопчик – кількість проданих ним букетів. На уроках музики учні співають: «Дівчинка Фльор буде інженером, Амаль займеться футболом, Артур буде шити, а Флоран – доглядати дітей» [299].

Вікові аспекти формування гендерної культури висвітлюються і у вітчизняних роботах педагогічного спрямування. Наголошується, що формування гендерної культури передбачає визнання дітьми рівноправності у можливостях самореалізації, самовираження, самоутвердження, виконання соціальних, навчальних ролей, незважаючи на різні фізіологічні, психологічні й індивідуальні особливості (Л. Вовк,

2017 [67, с. 176]). Розробляються програми стимулювання і корекції міжстатевої взаємодії у дитячих спільнотах, спрямованих на розвиток безконфліктних, доброзичливих стосунків (О. Бутенко, 2017 [54]).

Все ж, за нашим розумінням, незважаючи на такі характеристики гендерних стереотипів як стійкість, ригідність, консерватизм, високу опірність зовнішнім впливам, наявність певних спрощень і викривлень, гендерні стереотипи мають іншу логіку формування та способи використання, ніж упередження. Їх функція – схематизувати, спростити процес сприйняття партнера, а отже прискорити перцептивний процес та зробити взаємодію менш психологічно затратною. Як зазначає В. В. Москаленко, стереотипізація забезпечує побудову образу людини на основі уже сформованого, стійкого уявлення про членів певної соціальної групи [207].

Виокремлюють декілька груп гендерних стереотипів: стереотипи «маскуліності-фемінності»; «сімейних ролей», «ставлень до любові і дружби», «вибору дозвілля і розваг», «професійних ролей і праці» (Н. С. Бахракова, 2008 [24]). Найчастіше в науковій літературі зупиняються на описі трьох груп гендерних установок: стереотипи «маскуліності-фемінності»; «чоловічих – жіночих соціальних ролей»; «чоловічих – жіночих видів діяльності». Перша група стереотипів об'єднує, стійкі нормативні соціальні уявлення про соматичні, психологічні, поведінкові риси та якості особистості представників чоловічої і жіночої статі. Як зазначає Н. Л. Пушкарьова (2003), чоловік уособлює творче, активне начало, жінка – репродуктивно-пасивне. Відповідно «чоловіче» передбачає наявність більшої кількості позитивних рис і виглядає більш успішним і самодостатнім. Таким чином, група стереотипів «маскуліність-фемінність» об'єднує найбільш загальні та універсальні приписи і є найбільш значущою для аналізу генезису гендерної ідентифікації та стеретипізації [249]. Друга група стереотипів стосується сімейних та професійних ролей чоловіка і жінки. Третя група гендерних установок об'єднує стандартизовані уявлення, які пов'язані із відмінностями у змісті праці [80].

У психології розвитку вивчення питань гендерної типізації інтенсифікувалися у другій половині 19 століття, хоча перші спостереження були проведені ще на його початку. Одним із перших дослідників, який звернувся до вивчення процесу засвоєння дітьми статевої ролі, була американський антрополог М. Мід. Узагальнивши результати своєї експедиції на о. Тау (Самоа) у 1925 – 1926 рр., М. Мід дійшла висновку, що уявлення про маскуліність та фемінність не є

вродженими, вони формуються суспільством через виховні технології. За п'ятидесятирічний період розробки проблеми гендерної типізації у її вихідних позиціях відбулися суттєві трансформації. Зокрема, у основі робіт раннього періоду лежало визнання нормативності гендерних відмінностей. Як зазначає L. S. Liben, R. S. Bigler, L. J Hilliard (2014), [362] прийняття цієї ідеї обумовлювалося двома обставинами: статистичними і гендерно-приписними. «Нормальність» у статистичному розумінні зумовлювалася тим, що центральні тенденції та модальні профілі дівчат і хлопців у різних контекстах різнилися. Гендерно-приписні установки пов'язувалися з існуючими соціальними стереотипами: від дівчат очікувався розвиток традиційно жіночих самоідентичностей, від хлопчиків – чоловічих. Оскільки сфера гендерної самореалізації за останні півстоліття різко змінилася, відбулося певне зміщення акцентів і у наукових дослідженнях. По-перше, спостерігається переключення уваги із вивчення універсальних тенденцій дії гендерних стереотипів на аналіз індивідуальних програм становлення статево-рольової ідентичності. По-друге, намітилася відмова від визнання односпрямованості статево-рольової поведінки на транзакційну, яка враховує свободу особистісного вибору у процесі гендерного розвитку [362].

Формування першооснов статево-рольових стереотипів пов'язують із двома взаємопов'язаними процесами: усвідомленням дітьми базової статевої ідентичності (здатності співвідносити себе з певною статтю на основі первинного самоусвідомлення та розвитку когнітивних процесів) та засвоєнням першооснов статево-рольової ідентичності (розуміння дітьми чоловічих та жіночих ролей) [133, с. 81]). На думку зарубіжних психологів, до 2,5 років більшість дітей мають первинні уявлення про статево-рольові стереотипи. [312]. У період дошкільного дитинства вони набувають статусу жорстких правил, дотримання яких є обов'язковим. Як стверджується у зарубіжних дослідженнях, засвоєні гендерні сценарії у подальшому впливають на виокремлення і запам'ятовування подій, які узгоджуються з гендерними схемами, а іноді навіть провокують викривлення реальності відповідно до них [362]. Найвищий ступінь ригідності гендерних уявлень спостерігається на етапі первинного самовизначення. Виконані лонгітюдні дослідження засвідчують, що тривалість пікового періоду жорсткості є короткочасним та не залежить ні від початку його виникнення, ні від рівня інтенсивності (Н. М. Trautner, D. N. Ruble, L. Cyphers, В. Kirsten, R. Behrendt, P. Hartmann (2005) [378]). Найвищу ригідність переважно демонструють діти 3–4 років. Ступінь дотримання дітьми статево-рольової відповідності на ранніх етапах,

певною мірою обумовлює їх індивідуальні відмінності у проявах маскулінності чи фемінності у наступні періоди (С. L. Martin, D. N. Ruble, 2009 [363]).

Визнаючи стадіальність розвитку статево-рольової ідентичності, дослідники використовують різні критерії для аналізу цього процесу, що обумовлює як відмінність у кількісних показниках виокремлених етапів, так і в їх змістовому навантаженні. Для прикладу наведемо декілька підходів щодо вивчення первинних етапів розвитку статевої ідентичності (див. табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Основні підходи до визначення поетапності розвитку статевої ідентичності

Кількість етапів	Змістовий контент етапу	Автор
три етапи	Поява у дитини первинних уявлень про диференціацію людей за статтю	S. Thompson (С. Томпсон)
	Включення себе у одну із цих категорій	
три етапи	Поява здатності керувати своєю поведінкою, відповідно до уявлень про статево-рольову поведінку	R. Slaby, K. Frey
	Засвоєння статевої ідентичності	
	Усвідомлення незворотності статі в часі	
	Засвоєння статевої приналежності як константної характеристики людини	
чотири етапи	Віднесення себе до певної статі (етап гендерної ідентифікації)	Ш.-М. Берн [32, с.156]
	Розуміння постійності і незмінності статі (етап гендерної константності)	
	Бажання бути найкращим хлопчиком чи дівчинкою (етап диференційного наслідування)	
	Здатність контролювати свою поведінку, з використанням відносно себе певних санкцій (етап гендерної саморегуляції)	

Основними джерелами уявлень дітей про гендерні стереотипи є паттерни індивідуальної поведінки батьків, людей із найближчого соціального оточення, вихователів освітніх дитячих установ, однолітків та ЗМІ.

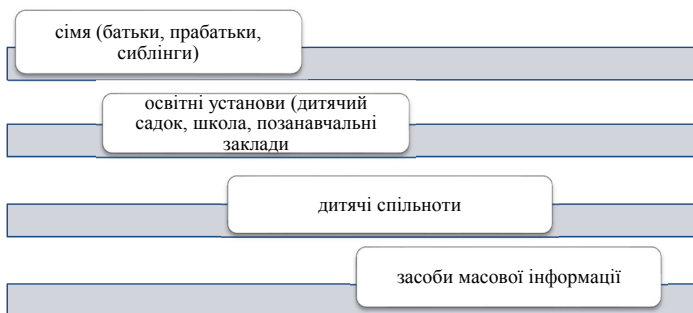

Рис. 2.2. Соціальні інститути, що транслюють та закріплюють гендерні стереотипи

З перших днів життя дитина потрапляє у гендерно марковане середовище. Споглядання існуючих зразків, забезпечує формування у дітей власної думки про нормативний характер гендерної поведінки. Як зазначає А. А. Хвостов (2000), когнітивна сторона процесу засвоєння гендерної ролі, самокатегоризація і пізнавальна інформація, яку дитина отримує від дорослих, виступають основними елементами при формуванні гендерного стереотипу як моральної орієнтації [296, с. 197]. Цей процес чітко простежується при організації трикугуляційних досліджень, які дозволяють зіставити гендерні уявлення дітей з ідеями батьків і вчителів.

Наукові дослідження засвідчують, що в залежності від статі, батьки по різному ставляться до дітей, мають різні очікування щодо їх характеру і поведінки. Яскравим підтвердженням є описи жінками і чоловіками новонароджених немовлят, яких презентували респондентам або у відповідність із статтю, або ж як представників протилежної групи. Виявилось, що споглядаючи сповитого семиденного малюка, дорослі описували його як сильного, активного, міцного (за умови презентації його як хлопчика); або ж як ніжну, красиву, слухняну дитину (при вказівці, що це дівчинка).

Відмінність у сприйнятті породжує і транслювання батьками різних вимог (див. рис 2.3). Дітей заохочують до різних видів занять і ігор. Наприклад, дівчаток більше спрямовують на творчу діяльність – музика, танці, хлопчиків – на спорт. Такий підхід отримав назву «диференційна соціалізація».

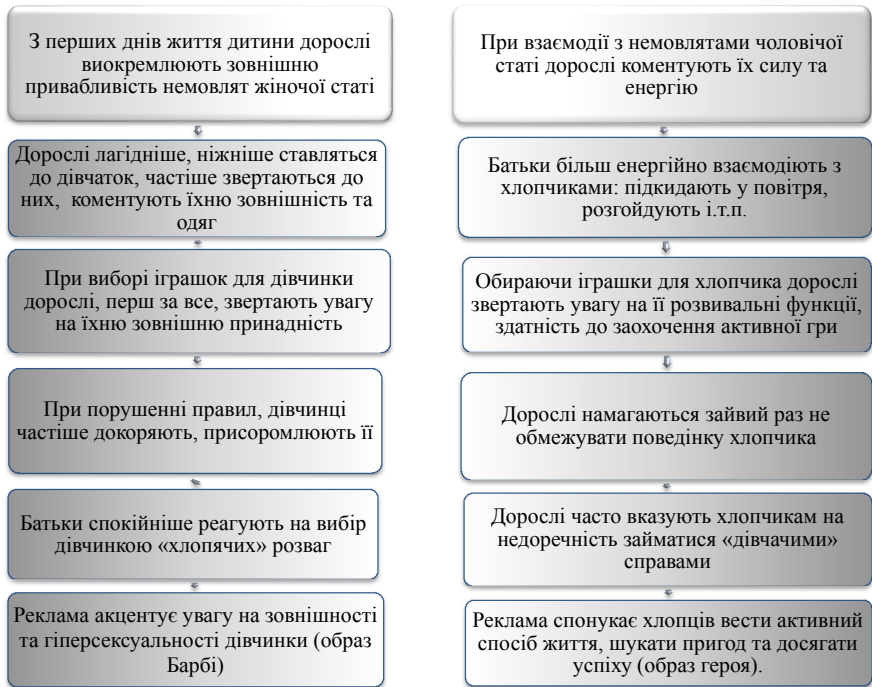

Рис. 2.3. Гендерні відмінності у ставленні дорослих до дітей різної статі (за матеріалами «Effects of Stereotypes on Personal Development» [342])

Отже, від самого початку процес соціалізації дітей стереотипізований за ознаками статі. Сім'я закладає основні гендерні відмінності у психоемоційних особливостях хлопчиків і дівчаток. Тут дитина вперше зустрічається із трансляцією розповсюдженого стереотипу про емоційну стійкість чоловіків (стереотип батька и годувальника) та емоційну чуйність жінок (стереотип матері і домогосподарки). Відповідно, від дітей вимагають різний тип поведінки і реагування на події. Зокрема, від дівчаток батьки очікують працьовитості, слухняності, відповідальності. У той час як у вихованні хлопчиків їх увага акцентується на формуванні прагнень до досягнень, розрахунку на власні сили, схильності до змагальності та домінування [273].

Як стверджують американські дослідники, батьки дітей раннього віку у 2,5 рази частіше шукають у Google інформацію щодо діагностики обдарованості синів, ніж роблять це відносно своїх доньок (Seth Stephens-

Davidowitz, 2014 [376]) Спрямування пошукових запитів відбувається незважаючи на те, що в американських школах дівчата частіше хлопців (на 11 %), беруть участь у програмах інтелектуальних випробувань, і їх мовленнєвий розвиток з раннього дитинства є яскравішим. Відносно дівчаток увага батьків більше зорієнтована на зовнішність. Запити «Чи красива моя донька?» звучать у півтора рази частіше, ніж питання про привабливість сина; у три рази частіше звучать занепокоєння щодо наявності надмірної ваги і у два рази – щодо шляхів схуднення. При цьому ознаки ожиріння діагностовано приблизно у третини дітей дошкільного віку незалежно від статі. Загалом, більш позитивним є і загальний емоційний фон інтернет-запитів відносно хлопчиків. Батьки частіше використовують позитивні слова у питаннях про синів (Seth Stephens-Davidowitz, 2014 [376]). Якщо поведінка дитини чи її зовнішність не відповідає гендерному припису, їй докоряють, висміюють, карають [273]. Новітня технологія проведеного дослідження (аналіз запитів в Google), що стала доступною лише з 2004 року, також дозволила простежити цікаві закономірності в існуючих гендерних перевагах до народження. У пошуковий запит: «Як зачати...?», американці частіше включають слово «хлопчик», ніж «дівчинка». Серед тих, хто у процесі Google-пошуку позначає стать майбутньої дитини перевага у бік хлопчиків близько 10 відсотків. В Індії на кожен пошуковий запит щодо шляхів зачаття дівчинки, взагалі випадає три з половиною запитання: «Як зачати хлопчика?»).

У дитячому садку спостерігається підтримання існуючого патріархатного гендерного порядку, трансляція жорстких гендерних стереотипів. Як стверджують психологи і соціологи, предметне, соціальне і методичне середовище дитячого садка змінюється досить повільно. У ньому зберігається багато ознак гендерної поляризації. Як зазначається у одному із швейцарських досліджень, ставлення вихователів дитячих садків і вчителів початкової школи до дівчаток і хлопчиків різне. Дорослі мають різні очікування щодо дітей. Вони терплячіше ставляться до бешкетувань хлопчиків, частіше виокремлюють їх, у той час як дівчаток рідше кличуть на ім'я, менше використовують відносно них дисциплінарні покарання (M. Battistini [323]). Одним із шляхів забезпечення успішної гендерної соціалізації є збільшення в дошкільних установах вихователів-чоловіків. Найбільш успішно цей підхід реалізується у Данії, Норвегії та Німеччині. Зокрема, на сьогодні, кожний десятий працівник дошкільного закладу у Німеччині – чоловік.

Гендерні стереотипи позначаються на різних сферах життєдіяльності дитини, обумовлюючи успішність її діяльності, вибірковість та особливість ставлень до дійсності, специфіку поведінки та ідентичності. Основні лінії вияву гендерної детермінації подані на рисунку 2.4.

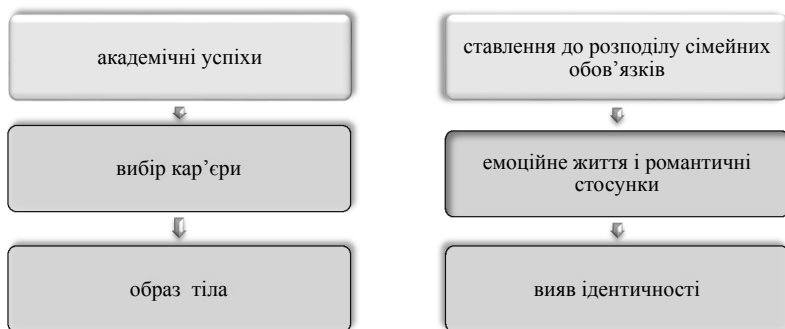

Рис.2.4. Сфери впливу гендерних стереотипів на життєдіяльність дитини (за матеріалами «Effects of Stereotypes on Personal Development» [342])

Питання засвоєння дітьми гендерних стереотипів та їх використання у процесі побудови власної системи оцінювання та сприйняття аналізуються не лише в психологічній та педагогічній науці. Цікаві спостереження щодо закономірностей цього процесу виконані у роботах соціо-економічного спрямування (L. Bian, S.-J. Leslie, A. Cimpian, 2017 [326]). Щоб простежити вплив гендерного стереотипу щодо інтелектуальних переваг представників чоловічої статі на вибір типу навчання чи професійної самореалізації в дорослому віці, група американських науковців із трьох вищих навчальних закладів США (Нью-Йоркського, Принстонського та Іллінойського університетів) запропонували дітям дошкільного віку виконання трьох експериментальних завдань: визначення статі персонажа історії про «дуже, дуже розумну людину»; вибір розумнішого та інтелектуально більш успішного суб'єкта із запропонованих на картинці двох представників різної статі; диференціацію за гендерним принципом картинок, на яких зображені певні предмети та особистісні якості (кому, що більше підходить) [326].

Було встановлено, що п'ятирічні дівчатка вважають більш обдарованими представниць своєї статі, у той час як 6-7 річні вихованки у цьому питанні віддають перевагу чоловікам. Хлопці, незалежно від віку, більш розумними вважають чоловіків. Гіпотеза авторів, про вплив на гендерні оцінки початку шкільного навчання та успішності у цьому процесі не підтвердилася. Дівчатка, навіть частіше ніж хлопчики, декларували успішність навчання представниць їхньої статі. У той же час, при виконанні завдання на вибір більш привабливої гри із двох запропонованих («гра для дуже-дуже старанних дітей» і «гра для дуже-дуже розумних дітей») 6-7 річні дівчатка обирали перший варіант, а хлопчики – другий. У підгрупі п'ятирічних дітей такі відмінності не були зафіксовані. Спираючись на ці результати, автори дійшли висновку, що гендерні стереотипи починають засвоюватися у віці шести років.

Про ранні онтогенетичні витоки гендерних стереотипів йде мова і у наступному дослідженні цих авторів, присвяченому аналізу упередженого ставлення до жінок при відборі претендентів для виконання робіт високоінтелектуального типу (L. Bian, S.-J. Leslie, A. Cimpian, 2018 [327]). Науковий проект включав три серії експериментів, один із яких присвячувався вивченню асиметрії у гендерних атитюдах дітей 5-7 років. У процесі дослідження їх навчали грати у дві командні гри, які презентувалися як ігри «для дуже розумних». Для кожної гри діти формували свої команди, відбираючи трьох партнерів із шести запропонованих незнайомих претендентів (фотографії трьох хлопчиків і трьох дівчаток). У процесі дослідження було встановлено, що на початку гри діти переважно запрошували в команду представників своєї статі, але при наближенні гри до завершення все чіткіше простежувався вияв упередженого ставлення до дівчат. Якщо для участі у звичайній грі їх запрошували на рівні з хлопцями (відповідно 53,4% та 47,7%), то у гру маркованого типу («для розумних») їх долучали значно рідше [327].

Гендерна поляризація в дошкільному віці має певну специфіку. Її опис подано у емпіричному дослідженні А. І. Купріянової (2013) [172]. Встановлено, наступне:

- діти дошкільного віку використовують різні шкали для оцінки власного образу і образу дитини протилежної статі;
- за умови використання дитиною однієї і тієї ж шкали для взаємо- і самооцінювання свій образ оцінюється більш позитивно, ніж образ представників протилежної статі;

- дівчатка дошкільного віку раніше ніж хлопці засвоюють гендерну поляризацію, тому їх оцінки не диференційовані;
- при самооцінюванні власний образ є більш наближеним до образу представників своєї статі [172, с. 51]

Отже, автор доходить висновку, що у дітей дошкільного віку простежується феномен гендерної поляризації. Образ представника своєї статі вони сприймають більш позитивно, ніж образ протилежної. Діти здатні виконувати зіставлення статей з використанням психологічних категорій, приписуючи своїй статі позитивні характеристики, а негативні – представникам протилежної. У цьому і виявляється поляризація.

Простеження генезису латентних і явних гендерних установок у тривалій віковій перспективі (з 5 років і до настання періоду дорослості) показує, що установки дівчат і жінок відносно представниць своєї статі зберігають високу стабільність, у той час як у вибірці чоловіків вони піддаються більшим трансформаціям у напрямку поступового підвищення визнання представниць жіночої статі (Y. Dunham, A. S. Baron, M. R. Banaji, 2016 [341]).

Дослідження гендерної стереотипізації в дитячому віці дозволяють прояснити не лише особливості феномену, а й зробити деякі прогнози відносно подальшої поведінки дітей в період дорослості, вибору ними занять і сфери інтересів. Зокрема, у експериментальному дослідженні S. H. Arnold, K. McAuliffe (2021), проведеному у Бостонському коледжі, встановлено, що ознаки дівчості гендерного стереотипу у ситуації переговорного процесу у дівчаток починають простежуватися з початку молодшого шкільного віку. Так, 8-9 річні школярки виявляють меншу наполегливість у переговорному процесі та просять меншу винагороду за свою діяльність, якщо ведеться розмова із представником чоловічої статі. У дошкільному віці (з 4 до 7 років) ці тенденції не спостерігались. Поведінка хлопчиків також не змінювалася ні у залежності від віку, ні від статі експериментатора [322]. Автори висловлюють припущення, що засвоєні гендерні установки ведення переговорів можуть у подальшому негативно позначатися на здатності жінок обговорювати питання підвищення заробітної плати, що, в свою чергу, може спричинити гендерний розрив у цьому питанні.

Згідно результатів дослідження, проведеного Британською благодійною організацією «Товариство Фосетта», у березні 2019 було встановлено, що гендерні стереотипи сформовані в дитинстві впливають на подальший розвиток особистості. У ході опитування 45% респондентів вказали, що в дитинстві від них очікували певний тип поведінки, який

зумовлений приналежністю до певної статі. Як наслідок, половина опитаних відзначила, що кліше, закладені в ранньому віці, обмежили їхній кар'єрний вибір. 44 % респондентів визнали негативний вплив засвоєних в дитинстві гендерних стереотипів на сферу особистісних стосунків [65].

Загалом, вивчення уявлень дітей дошкільного віку щодо соціальних ролей чоловіків і жінок засвідчують їх стереотипність і традиційність. Більшість із них вважають, що головна роль у суспільстві належить чоловіку. Підставою для такого виокремлення є визнання фізичної сили та вміння заробляти гроші. Висування на домінуючі позиції жінок обґрунтовується їх здатністю до ведення господарства, виконання функцій матері (А. Я. Фоминих, 2016 [293]).

Враховуючи важливість дослідження процесу гендерної соціалізації в дитячому віці у психолого-педагогічній науці почали розроблятися і методики для вивчення прояву гендерних стереотипів у цей віковий період. Для прикладу можна навести методику «Гендерна характеристика діяльності хлопчиків і дівчаток у дитячому садку» (авт. Ю. Е. Гусева, М. Л. Сабунаєва) [244, с. 56]. Це програма стандартизованого спостереження, яка спрямована на аналіз ігрової, навчальної та просоціальної (допомагаючої) активності дітей. Зокрема, основними критеріальними показниками прояву гендерних стереотипів в ігровій діяльності виступають: особливості рухової та творчо-конструктивної активності, лідерство, підпорядкування і агресія. Гендерна стереотипізація у навчальній діяльності простежується за показниками уваги на заняттях, рівню активності при включенні у навчальний процес, прагненню виконати навчальні завдання якомога якісніше, заважання іншим, частоти відволікань. При аналізі наявності гендерних стереотипів у просоціальній активності увагу зосереджують на ставленні дитини до трудових доручень вихователя (прояв бажання та ініціативності у процесі допомагаючої діяльності) та наявності допомоги одноліткам.

Цим же авторам належить карта спостережень «Гендерна характеристика взаємодії вихователя з хлопчиками і дівчатками». Спостереження спрямоване на аналіз чотирьох груп критеріїв, що простежуються у поведінці педагога: види захопочень, їх спрямування (що захоплюється), види покарань, їх спрямування (за що карають) [244, с. 58].

Достатньо репрезентативною для дітей дошкільного віку є методика «Сходинки: хлопчик-дівчинка», модифікована В. А. Перегудіною. Її сутність полягає у оціночному співвіднесенні дітьми 15 полярних якостей відносно образу хлопчика і дівчинки. Стимульний матеріал включає 15 картинок із зображенням сходенок із заданими полярними

характеристиками: «сміливий – боязкий», «хороший – поганий», «гарний – ненегарний», «сильний – слабкий», «розумний – нерозумний», «командує іншими – всі керують ним», «слухняний – неслухняний», «трудолюбивий – лінєвий», «акуратний – неакуратний», «впевнений у собі – сором'язливий», «щедрий – жадібний», «ласкавий – грубий», «спокійний – непосидючий», «ніколи не плаче – плаксивий», «дружелюбний – задирикуватий».

У наукових дослідженнях і в роботах практичного спрямування досить часто використовується напівстандартизоване інтерв'ю В. Кагана «Вивчення гендерних установок у дітей». Методика містить 6 завдань, які дозволяють константувати знання дитиною своєї статевої приналежності, розуміння безповоротності статі, особливості уявлень дітей про набуті статусні позиції, зумовлені віком, задоволеність своєю статтю, здатність здійснювати співставлення якостей хлопців і дівчат [144].

У методиці «Асоціативний експеримент» (В.В. Абраменкова, 1987) дітям пропонують картинки, які мають фемінне (посуд, сукня, коляска і т.п.), маскулінне (молоток, машина і т.п.) та гендерно нейтральне забарвлення (книга, дерево). Завдання – розділити їх на ті, що підходять «мамі» і ті, що підходять «татові». Картинки, які дитині важко диференціювати пропонують відкласти у третю групу. Після підрахунку кількості стимульних картинок у кожній групі, виконується співставлення їх змісту із суспільними гендерними стереотипами (наскільки вони вже засвоєні дітьми) [107, с. 94].

Метою нашого емпіричного дослідження стало вивчення прояву гендерної стереотипізації у дітей дошкільного віку, засвоєння ними основ статево-рольової поведінки.

Дослідження проводилося у руслі організації психологічного супроводу педагогічної практики здобувачів вищої освіти за освітньо-професійною програмою «Дошкільне виховання. Психологія». Дослідну роботу з дітьми проводили студенти випускних курсів. У обстеженні брали участь діти середнього і старшого дошкільного віку. Загальний обсяг вибірки 239 осіб.

У роботі використовувалися наступні методи і методичні прийоми: бесіда, аналіз продуктів діяльності, експеримент, включене спостереження. Експеримент на аналіз гендерних стереотипів передбачав вирішення двох завдань: вивчення уявлень дітей про особистісні якості і поведінку представників жіночої і чоловічої статі та очікування дітей щодо відмінностей у сприйнятті їх образу зі сторони матері та батька. Для проведення експерименту використовувався стимульний матеріал у

вигляді шести зображень (по два зображення дитячих, чоловічих і жіночих персонажів) та 16 листівок із позначенням особистісних якостей та поведінкових характеристик.

Інструкція. Сьогодні ми поговоримо з тобою про хлопчиків і дівчаток. Допоможуть нам у цьому Марічка та Петрик (показ дитячих зображень). Про цих дітей нам розповіли їхні мами. Вони написали про них на листівках, але, на жаль, листівки випадково переплуталися. Зараз ми спробуємо повернути їх власникам. Отже, я читаю, що написала на листівці кожна з мам, а ти вгадуєш, кому належить та чи інша листівка. На листівці написано лише декілька слів, що розповідають про дитину. Згадайся, де розповідь про Марічку, а де про Петруся. Отже, перша листівка. На ній одна із наших мам написала наступні слово: *«Ця дитина ніжна»*. Як ти вважаєш, це написали про Петрика чи Марічку? Віддай цю листівку комусь із них.

Для аналізу використовувалися наступні характеристики: «впертість»; «сила», «сміливість», «вправність», «дружелюбність», «спокій», «веселість», «балакучість», «розум», «сором'язливість», «співчутливість», «агресивність», «турботливість», «вправність». Експеримент проводився два рази з інтервалом у 2-3 дні. Автором листівок у другому випадку виступав батько.

Як засвідчують отримані результати, із шістнадцяти запропонованих якостей, більшість (75%) сприймаються дітьми в контексті гендерної стереотипізації. Зокрема, такі якості як «ніжність» і «краса» на обох етапах експерименту, стовідсотково віднесені дітьми до представниць жіночій статі (див. табл. 2.3).

Також більшість опитаних віднесли до дівчинки такі риси як «турботливість» (79,6 %; 81 %), «співчутливість» (75,5 %; 82,6 %); «сором'язливість» (75,5 %; 79,6 %), «спокійність» (73,5 %; 69,4 %) та «дружелюбністю» (63,3 %; 73,3 %). Цікаво, що категорію «розуму» діти також розглядають у контексті жіночої приналежності. Незважаючи на вказівку, що певні риси можуть стосуватися обох персонажів, листівки із цим типом твердження переважно були віднесені до дівчат (75,5%; 81,6%). Зазначимо, що з точки зору дітей, сприйняття батьком своєї доньки як «розумнички», простежено частіше, ніж у позиціях матерів.

Відносно хлопчиків чітке гендерне співвіднесення отримали такі якості як «сила» (93,8 %; 95,5 %), «сміливість» (81,6 %; 85,4 %); «агресивність» (83,7 %) та «впертість» (59,2 %; 65,3 %). Як відомо, саме ці риси є транскультурними ознаками маскуліності [207, с. 320].

Таблиця 2.3

Особливості гендерних уявлень дітей про особистісні характеристики представників чоловічої і жіночої статі

Презентаційні судження	Показники віднесення дітьми особистісних ознак певній статі у різних дослідних ситуаціях (у%)			
	дівчинка		хлопчик	
	ситуація 1 (мама)	ситуація 2 (тато)	ситуація 1 (мама)	ситуація 2 (тато)
Перевага надана представниці жіночої статі				
Ця дитина ніжна	100	100	-	-
Ця дитина мила, красива	95	100	5	-
Ця дитина турботлива	79,6	81,0	20,4	19,0
Ця дитина співчутлива	75,5	82,6	24,5	17,5
Ця дитина сором'язлива	75,5	79,6	24,5	20,4
Ця дитина спокійна	73,5	69,4	26,5	30,6
Ця дитина розумна	75,5	81,6	24,5	18,4
Ця дитина дружелюбна	63,3	73,3	36,7	26,7
Перевага надана представнику чоловічої статі				
Ця дитина сильна	6,1	4,1	93,9	95,9
Ця дитина смілива	18,9	14,6	81,6	85,4
Ця дитина агресивна	16,3	16,3	83,7	83,7
Ця дитина вперта	36,7	34,7	59,2	65,3
Відсутність гендерного припису				
Ця дитина весела	46,0	47,8	53,1	52,2
Ця дитина балакуча	45	52,1	55	47,9
Ця дитина вміла, вправна»	50	55,1	50	44,9

Три характеристики (веселість, вправність, балакучість) діти майже рівноцінно співвідносили то до однієї, то до іншої статі. Таким чином лише 25 % запропонованих якостей сприймаються дітьми поза гендерним контекстом.

Зіставивши результати із змістом традиційних гендерних установок можна стверджувати, що гендерні стереотипи мають ранні онтогенетичні корені. Діти дошкільного віку здатні помічати у поведінці однолітків та в оціночних судженнях дорослих щодо особливостей їхньої поведінки прояв чи позначення певних гендерно-орієнтованих рис і, відповідно, використовувати їх при описі реальних партнерів по взаємодії чи поведінки уявних персонажів. Підтвердження наших висновків ми знаходимо у роботах, присвячених аналізу орієнтацій батьків по

формуванню гендерного статусу дітей. За даними дослідження «Вивчення знань, ставлень та існуючих практик у сфері розвитку дітей 0-7 років», проведеного Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) спільно з МОН Білорусі в 2012 році серед найбільш бажаних цінностей, які, на думку батьків, необхідно формувати у дівчаток належить доброта і ввічливість, у хлопчиків – відповідальність і повага до інших. Менш за все батьки орієнтовані на виховання у дівчат таких якостей як уміння відстоювати себе (давати «здачу») і твердість характеру, а у хлопчиків – скромність і милосердя [27].

Які ж грані особистості чи її поведінки виокремлюються дітьми при диференціації статей? Чи можна говорити про наявність ознак асиметрії в описах представників чоловічої і жіночої статі уже у період дошкільного дитинства? Вивчення дитячих відповідей на питання про те, чим відрізняються хлопчики від дівчаток і навпаки, було встановлено, що основним орієнтиром для дітей є зовнішність партнера. Із загальної кількості висловлених суджень, третина (35,7 %) стосувалася саме цієї змінної. Найчастіше увага дітей зосереджується на відмінностях зачіски. І хлопці і дівчата вказують на коротку стрижку у хлопчиків і довге волосся у дівчаток. «Хлопці коротко пострижені, а дівчатка заплетені» – говорять діти. Значно рідше використовуються посилення на ріст чи особливості тіла («хлопці вищі»; «у них різне тіло»). На другому місці за частотою виокремлення (23 %), йдуть посилення на особливості одягу, вказівки на те, що носять хлопчики й дівчатка («Хлопці завжди ходять в штанцях»; «Дівчатка носять плаття, а хлопчики ні»), прикраси, які використовують чи, навпаки, не використовують («Хлопчики не носять прикрас», «У них немає бантиків»).

Отже, орієнтація на зовнішні ознаки при визначенні статевої приналежності для дітей дошкільного віку є найпростішою, але протягом вікового періоду вона набуває нових якісних ознак. Зокрема, при аналізі ситуацій проблемного характеру спостерігається врахування дітьми сукупності змінних, що дозволяють їм правильно вирішувати завдання на інтерпретацію як своєї статі, так і статі партнерів. Якщо у кінці раннього віку зміна одягу може породжувати сумніви чи помилки у визначенні статевої приналежності, то дошкільники звільняються від ригідності сприйняття.

Третє місце за частотою вживання зайняла категорія «діяльність» (18,4 % від загального обсягу суджень). Прагнучи виконати зіставлення і знайти відмінності між представниками двох статей, діти виокремлюють різницю у іграх однолітків («Хлопці граються машинками, а дівчата

ляльками»; «Хлопчики гають в інші ігри», «Хлопчики ходять на бокс, а дівчатка ні»). Судження про відмінність у поведінці дітей у загальному обсязі суджень склали 14,8 % («Хлопчики б'ються»; «Хлопці неслухняні», «Дівчатка завжди чемні і слухають виховательку», «Дівчата багато плачуть, а хлопці не плачуть».

Найменш представленою категорією у системі дитячих обґрунтувань є акцентування уваги на особистісних чи фізичних якостях партнерів («У дівчаток ніжний голос», «Хлопчики сильніші») (8,2 %).

Зіставлення суджень хлопчиків і дівчаток дозволяє виокремити гендерні відмінності у змісті перцептивної інформації, яку позначають діти. Зокрема, дівчатка при виконанні завдань на порівняння двох статей значно частіше зосереджуються на зовнішності, ніж це роблять хлопці (відповідно 41,5 % і 26,9 % від загального обсягу висловлених суджень) (див.рис 2.5).

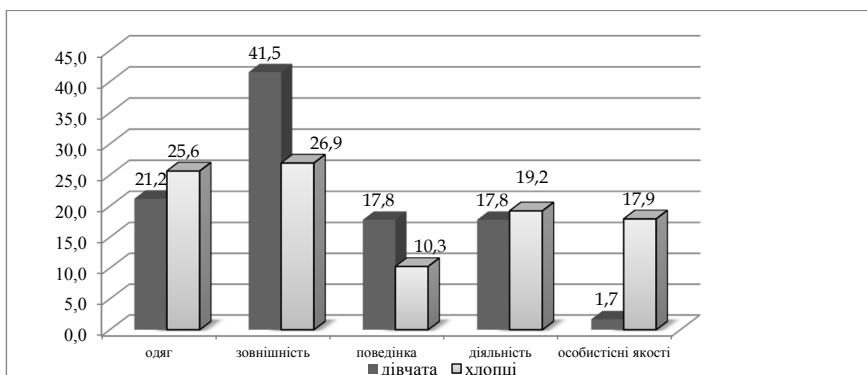

Рис. 2.5. Показники використання дітьми різних критеріїв при позначенні відмінностей хлопчиків і дівчаток

Відмінність простежується і щодо поведінкової категорії. Дівчата переважно виокремлюють власну слухняність та непослух хлопців чи їх задирикуватість (17,8 % і 19,3 % від обсягу суджень). Все ж найбільш суттєвою різницею у гендерному сприйнятті партнерів, за нашим розумінням, є більш часте (17,9 %) використання представниками чоловічої вибірки опису фізичних і особистісних якостей партнерів («Хлопці спритніші»; «Дівчатка дуже балакучі»). У вибірці дівчат такі судження майже не зустрічалися (1,7 %). Можна робити припущення, що в цьому випадку були зафіксовані прояви первинних відмінностей у

виборі дітьми критеріїв оцінювання образів. Як стверджує О. Кабалевская (2012), представники маскулінного типу виявляють більшу схильність зосереджувати увагу на параметрах досягнень у діяльності та активності, тоді як фемінні суб'єкти виокремлюють описові характеристики, основною з яких є привабливість [143]. Зазначимо, що увага до особливостей поведінки і особистісних якостей переважно простежується із старшого дошкільного віку. Діти молодшого і середнього дошкільного віку зупиняються на виокремленні зовнішніх ознак. Все ж варто відзначити, що отримані результати певною мірою заперечують ідею зарубіжних психологів, щодо більш пізнього (8-11 років) започаткування формування гендерних стереотипів, що стосуються особистісних якостей (Д. Шеффер, 2003 [312, с. 689]).

Інтеріоризація дітьми гендерних стереотипів чітко простежується у відповідях на питання про особливості поведінки хлопчиків і дівчаток. Зокрема, відповідаючи на питання про те, якою повинна бути поведінка хлопчика, третина висловлених суджень (38 %) відповідають традиційним гендерним приписам. Відносно представників чоловічої статі стверджуються ідеї сили, активності, мужності, заступництва: «Всі хлопчики повинні бути впertі та сміливі»; «Хлопці мають бути мужніми і сильними». При цьому еталоном хлоп'ячої поведінки у дитячих міркуваннях позначається тато: «Хлопчик повинен бути як тато»; «Він має рівнятись на тата, любити маму, ходити на роботу». Окрему лінію доведень складають міркування, у яких виокремлюється чоловічий тип ставлення до представниць протилежної статі чи слабших за себе: «Хлопчик повинен бути сильним та сміливим, щоб міг захищати дівчаток»; «Не кривдити менших діток»; «Він має показувати приклад для дівчат»; «Хлопчик не повинен ображати дівчат». У судженнях, що не містять гендерного припису основна увага дітей зосереджується на її співвіднесені з нормативними вимогами. Поведінка повинна бути «правильною», «хорошою», «потрібно бути слухняним», «бути чемним», «не битися», «допомагати», «поступатись».

Ще чіткіше гендерна специфіка поведінки виокремлюється відносно дівчат. До основних характеристик, які використовували діти при її описі є категорії ніжності, доброти, турботливості, краси. «Дівчатка повинні бути принцесами, завжди ввічливими та чемними», «Дівчатка завжди турботливі та красиві». Частина дітей, даючи характеристику поведінки, виходили за межі вікового періоду, спрямовуючи погляд у майбутнє: «дівчинка має бути хазяйновитою і гарною як мама»; «Вона повинна

любити хлопців і допомагати їм», «Дівчинка повинно вміти готувати їсти і турбуватися про всіх».

Прийняття дітьми ідей гендерної типізації простежується і при виокремленні розумінь щодо небажаних форм поведінки представників кожної статі. П'ята частина дівчачих суджень (33,3 %), щодо поведінки хлопчиків («Яким не повинен бути хлопчик?»), мають ознаки гендерного припису. Увага спрямовується на оформлення зовнішності (12,3 %); поведінку (9,3 %) та діяльність. У першому випадку дівчата зазначають, що хлопці не можуть носити сукні, спіднички, підмальовувати губи, фарбувати нігті. У другому - що вони не повинні «гратися ляльками», «дивитися дівчачі мультики» чи «мити посуд і варити їсти». Цікаво, що у категорії поведінки основним критерієм стала ідея «не може багато плакати», «бути слабачком і плаксою». Як бачимо, соціальна вимога щодо чоловічих сліз досить рано підхоплюється дітьми, як гендерний припис. Всі інші судження дівчат мають нормативне спрямування (не бігати, не битися, не ображати дівчат, слухатися вихователя), все ж у більшості із них продовжує простежуватися гендерний аспект, оскільки виокремлюється схильність хлопчиків до динамічності та агресивності. У позиціях хлопців відносно вимог до представників їхньої статі гендерний контекст простежується ще частіше, ніж у дівчат (53,3%). При цьому основна увага концентрується на одязі (23,3 % від усіх висловлювань) та ставленні до представниць протилежної статі (23,3 %) («не ображати дівчат»).

Цікавим є те, що відносно небажаних проявів у поведінці дівчаток гендерні стереотипи проявляються ще чіткіше. Більшість суджень, висловлених дітьми (65,6 %), є гендерно-орієнтованими. Основним запереченням є недопустимість виявів агресії у поведінці дівчинки: «Справжні дівчатка не повинні бити хлопців», «кричати чи сваритися з хлопцями». Такі ідеї були озвучені у третині висловлювань. Діти пояснювали, що такий тип поведінки не властивий дівчаткам. Їх позиції підтверджують висновки зарубіжних вчених, що засвоєні гендерні сценарії, покращують виокремлення і запам'ятовування подій, які узгоджуються з гендерними схемами [362]. Друге та третє рангові місця зайняли судження щодо недоречності «хлоп'ячих ігор» (21,9 %) та зовнішньої неохайності (15,6 %). Як у сприйнятті хлопців, так і в розумінні дівчат, акуратність є важливим показником жіночої приналежності («Справжня дівчинка не може бути неохайною»; «Вона не повинна бути замазурою»; «Справжня дівчинка не повинні ходити у брудному одязі»).

Як показало дослідження, більш легким завданням для дітей дошкільного віку є знаходження відмінних гендерних ознак, у той час як виокремлення подібностей є для них більш складним когнітивним процесом. У половині (52,2 %) дитячих відповідей на питання «У чому схожа поведінка дівчаток і хлопчиків?», присутнє виокремлення нормативних приписів: «повинні бути чесними», «повинні бути слухняними», «мають бути привітними і вихованими». Отже, здійснюючи конативний аналіз гендерних аспектів поведінки, діти дошкільного віку звертаються до позначення правил поведінки, які транслюються для них дорослими. Все ж і серед цих відповідей зустрічаються порівняльні констатаційні ідеї: «І хлопчики, і дівчатка можуть бути вредними і плаксивими», «Всі хлопчики та дівчатка добрі, ввічливі», «І хлопчики, і дівчатка люблять вередувати, бути не дуже слухняними». У третині дитячих суджень (30,4 %) гендерна подібність виводилася дітьми через схильність до ігор та наявність спільних об'єднань: «І хлопчики, і дівчатка люблять гратися, гуляти, дивитись мультики», «Всі дівчатка та хлопчики люблять бавитись», «Ми всі дружні і ділимось іграшками», «Поведінка схожа, тому, що і дівчатка і хлопчики грають в однакові ігри». Третю лінією доведень утворили судження, у яких подібність подається через ставлення дітей до дорослих та взаємодію з ними: «Ми всі любимо маму», «Ми слухаємося виховательку, маму, тата, любимо співати і чемно себе поводимо», «Допомагаємо мамі». Висловлювання цього типу склали 17,4 % від загальної кількості висловлювань. Отже, відповіді дітей засвідчують, що до кінця дошкільного віку концепція «Я» дитини стає статево поляризованою, а отже можна очікувати, що і на вербальному, і на поведінковому рівнях дитина буде регулювати свою поведінку залежно від домінуючих уявлень про маскуліність і фемінність.

Як відомо, гендерні установки є результатом виховання. Працюючи з дітьми ми переконалися, що дорослі у спілкуванні з дошкільниками використовують гендерний підхід у процесі коригування дитячої поведінки. Із опитаних нами дітей лише 25,5% не підтвердили використання батьками докору із гендерним змістом «А-я-яй, хлопчик (дівчинка) так не робить». Решта легко виокремили ситуації, коли мама чи тато вказують на невідповідність їхньої поведінки статевої приналежності. Такий докір діти чують, коли порушують різні правила співжиття. Це стосується як діяльності і ставлення до речей, так і взаємодії з партнерами. Зокрема, хлопчики найчастіше виокремлюють ситуації недружелюбної поведінки з братиками і сестричками («забираю іграшки» «не поступаюся братаві», «ображаю меншу сестричку»), бійок з однолітками («борюся з

дітьми в дитячому садочку», «кусаюся», «б'юся»), бешкетування («показую язик», «розкидаю речі»), плачу. Дівчатка визнають, що чують батьківський докір за не складені речі, неакуратність, відмову допомогти чи непослух («не слухаюся маму», «не хочу одягатися»). Отже, вчинивши той чи інший промах, діти чують від дорослих не лише заборону і пояснення норм правильної поведінки, а й вказівку на відповідність-невідповідність тих чи інших дій їхній гендерній приналежності. Закономірно, що цей підхід сприяє ранньому закріпленню гендерних установок та появи гендерних стереотипів.

Гендерні стереотипи формуються у суспільстві тисячоліттями. Конвергуючи в індивідуальній свідомості із особистісним світосприйняттям, вони забезпечують формування суб'єктивної системи бачень і установок, що лягають в основу розумінь представників протилежної статі. Розглянемо це на прикладі уявлень дітей про кольорові уподобання партнерів. Дітям було запропоновано обрати із гами основних кольорів ті, які на їхню думку, найбільше до вподоби представникам тієї чи іншої статі. Виконання цього завдання дозволяло простежити рівень об'єктивності уявлень дітей та їх співпадіння із гендерними стереотипами. Як показало опитування, для аналізу кольорових уподобань хлопчиків дівчатка обрали десять кольорів. Третину усіх виборів (29,3 %) склав синій колір, 20,2 % набрав чорний (див.рис 2.6). Ще два кольори – зелений і коричневий – отримали майже однаковий рівень визнання (відповідно 17,5 % та 15,2 %).

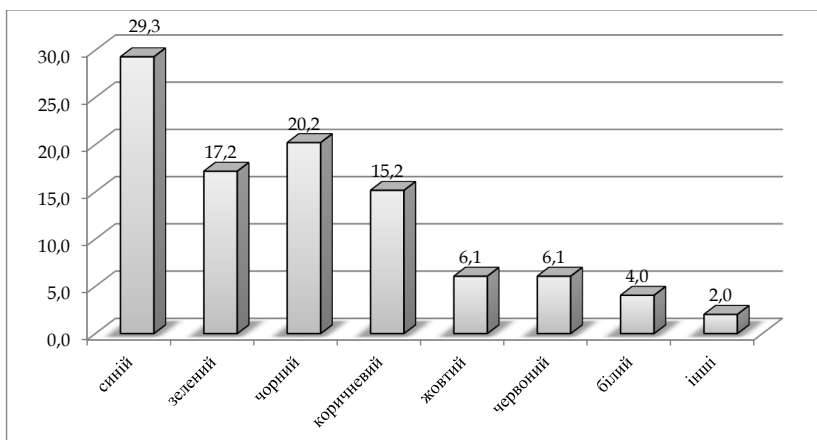

Рис.2.6. Кількісні показники уявлень дівчаток про кольорові уподобання хлопців

Аналіз співрозміщення обраних кольорів засвідчує, що перші рангові позиції у прогностичних судженнях дівчат переважно займають лише два кольори – синій і чорний. Саме з них починають опис більшість представниць жіночої статі (71,1%). Із значним відривом кількісних показників йдуть зелений і коричневий кольори. Їх позначення на першій позиції (як найбільш привабливих для хлопців) зафіксовано у невеликій кількості виборів (відповідно 10,5% та 7,9%) (див. рис.2.7).

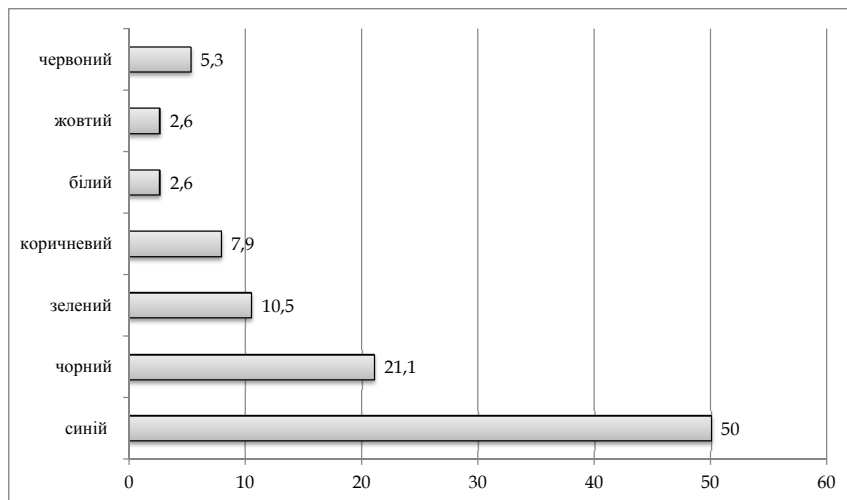

Рис. 2.7. Уявлення дівчат про рангове співрозміщення кольорових уподобання хлопців

Отже, у сприйнятті дівчат, хлопчикам найбільш до вподоби кольори холодної гами, що відповідає гендерним стереотипам сприйняття традиційних чоловічих уподобань.

Поглянемо на думку самих представників чоловічої статі. Чи співпадають їхні ставлення до кольорів із уявленнями дівчат? Перш за все необхідно відмітити наявність більш широкої гами виборів та появу відтінків (оранжевий, голубий). Зниження показників простежується відносно синього (з 29,3% до 23,5%), чорного (20,2% до 16,0%), коричневого кольорів (15,2% до 10,1%) (див.рис. 2.8). У той час як жовтий, білий, червоний та оранжевий кольори у хлоп'ячих виборах зустрічаються частіше.

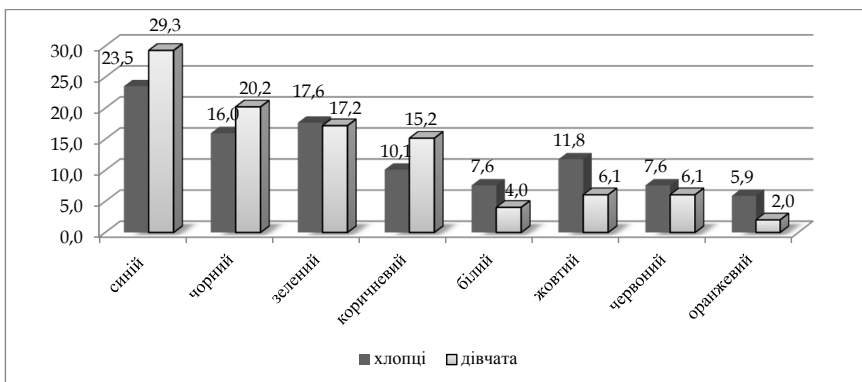

Рис.2.8. Кольорові уподобання представників чоловічої статі, на думку хлопців і дівчат

Певні відмінності спостерігаються і у ранговому співвзімщенні кольорів. Зокрема, другу рангову позицію за частотою використання кольору, як головного, у хлоп'ячих судженнях зайняв не чорний, а червоний колір (15%, при попередньому – 5,3%). При цьому показники вибору чорного кольору суттєво знизилися (з 21,1% до 12,5% чорний). Не є типовим для хлопців і вибір зеленого кольору на першій ранговій позиції. Якщо у судженнях дівчат ця ідея звучала у кожній десятій відповіді (10,2%), то у хлопців цей вибір зустрічався лише у окремих відповідях (2,5%).

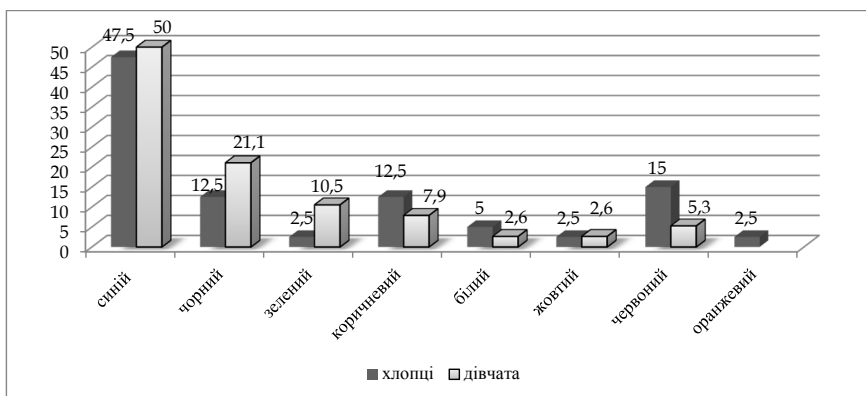

Рис. 2.9. Рангові позиції кольорових уподобань представників чоловічої статі на думку хлопців і дівчат (у %)

В цілому, можна констатувати, що при виконанні завдань на аналіз кольорових уподобань представників протилежної статі, дівчатка більш орієнтуються на гендерні стереотипи щодо чоловічого одягу, приписуючи хлопцям схильність до вибору кольорів холодної гами. Підтвердженням того, що саме одяг частково виступає орієнтиром при виборі кольору, свідчить те, що у відповідях дітей неодноразово звучали уточнення – «хлопці ходять у чорних штанцях», «вони люблять носити сині куртки».

Ставлення дівчаток до барв світу має суттєві відмінності. Вони використовують більше сенсорних еталонів для позначення своїх кольорових уподобань, навіть за умови відсутності у запропонованих зразках того чи іншого відтінку. Половина усіх виборів припадає на жовтий і червоний кольори (відповідно 24,4 % і 23,3 %). Ще третину виборів представниці жіночої статі віддали трьом кольорам: ахроматичному білому та хроматичним зеленому і рожевому (12,2 %; 11,1 %; 10,0 %). Кольори темної гами (чорний, синій, коричневий, фіолетовий) для дівчаток є нетиповими. У загальній сукупності висловлених суджень ці кольори складають лише сьому частину (14,4%).

Аналіз особливостей розуміння хлопцями кольорових уподобань дівчаток засвідчив достатньо високий рівень їх адекватності. Хлопці вказали на схильність подруг віддавати перевагу жовтому і червоному кольорам, переоцінюючи лише частоту використання ними білого (відповідно 16,1 % у чоловічій вибірці, 12,2 % – у жіночій). Наші результати узгоджуються з даними дослідження В. Е. Каган (2000), хоча використовуються для підтверджень дещо інших закономірностей [144]. У роботі В. Е. Каган схильність дітей обирати різні кольорові гами для позначення представників чоловічої і жіночої статі інтерпретується як вияв відмінності у їх емоційному сприйнятті. Вибір зеленого, червоного, жовтого і фіолетового кольорів, віднесених до так званої емоційно-позитивної групи, на думку автора, вказує на більш позитивне емоційне сприйняття дівчаток, оскільки саме ці кольори частіше використовуються при їх описі представниками обох статей. Емоційно-негативні кольори методики Люшера (темно-синій, темно-коричневий, сірий, чорний) вказують на більш негативне емоційне сприйняття хлопчиків. І дівчатка і, навіть, самі хлопчики вважають, що вони менш слухняні, і взагалі гірші ніж дівчатка. Протягом вікового періоду ця тенденція посилюється, особливо у представників чоловічої вибірки. У нашому дослідженні вибір теплої і холодної гами кольорів вказує на гендерну стереотипізацію сприйняття дітьми статі і статево-рольової поведінки.

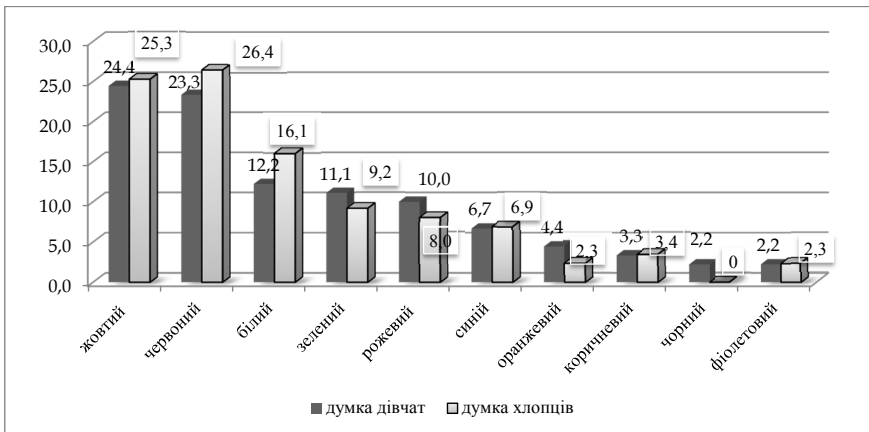

Рис.2.10. Уявлення дітей про ставлення дівчат до кольорів теплої і холодної гами

Розуміння і приписування представникам кожної із статей схильності віддавати перевагу певним кольорам чітко простежуються при передачі дітьми їхніх образів у процесі малювання. Чоловічі фігури (тата, друга) зображуються дітьми у темних, холодних барвах, жіночі – у світлих, сонячних (портретна замальовка мами, подруги, виховательки). Стереотипізація партнерів виявляється і у їх характерологічних описах. Представниці жіночої статі описуються як ніжні, красиві. Образ чоловіка передається через позначення його фізичних якостей чи системи умінь і уподобань: «Я намалював тата. Він дядя. Тато сильний, він їздить на машині»; «Це мій брат. Він дорослий і дуже високий. У нього є велика червона машина, на якій ми їхали до моря разом із татом і мамою».

Маючи достатньо чіткі уявлення про ігри партнерів протилежної статі, діти не лише легко диференціюють їх сюжети за гендерним принципом, а й використовують певні приписи. «Хлопчики грають у хлоп'ячі ігри», «В те, що грають дівчатка, хлопці грати не будуть». Крім позначень типового ігрового матеріалу (машинки, леґо, конструктор – ляльки, посуд) і традиційних сюжетів («стрілялки», «войнушки» – «кухня», «магазин»), діти виокремлюють і специфічні гендерні ознаки ігор; «Хлопці грають у страшні ігри», «у погані», «де треба битися». При цьому 85 % дівчаток і 92 % хлопців декларують свою схильність до ігор, що співпадають з інтересам їхньої статі. Зокрема, відповідаючи на питання: «У які ігри ти більше любиш гратися, у ті, що до вподоби

хлопчикам, чи ті, які люблять дівчатка?»), діти чітко визначаються у межах своєї статевої приналежності.

Виконані спостереження дозволяють зробити наступні висновки. По-перше, наявність ознак гендерної стереотипізації у період дошкільного дитинства вказує не лише на онтогенетично ранні корені соціально-психологічного феномену, а й сенситивність цього вікового етапу у їх формуванні;

По-друге, змістовий контекст дитячих гендерних установок пов'язаний як із сприйняттям зовнішньої статевої диференціації, так і особливостями уподобань та поведінки представників кожної статі.

По-третє, джерелом дитячих гендерних стереотипів є трансльовані дорослими вимоги щодо правил статево-рольової поведінки.

По-четверте, засвоєні дітьми гендерні стереотипи впливають на їхнє сприйняття однолітків та посилюють тенденцію до вибіркості при налагодженні стосунків та організації співпраці.

По-п'яте, діти дошкільного віку здатні розрізняти материнські та батьківські атитюди щодо особистісних якостей дитини певної статі.

Отже, дитина народжується представником певної статі, але лише у процесі виховання вона стає чоловіком чи жінкою, із властивою їм поведінкою, цінностями, установками. Статева диференціація у людському суспільстві – соціально обумовлена. Розвиваючи свою ідентичність, дитина засвоює гендерну роль, співвідносить свою поведінку із системою культурних і етичних норм. Одним із основних елементів цього процесу є засвоєння гендерних стереотипів, притаманних суспільству, у якому зростає людина.

У психологічній науці і психолого-педагогічній практиці ведуться гарячі дискусії щодо ролі гендерних стереотипів та їх використання у сучасному виховному процесі. Існують побоювання, що застосування консервативних підходів у реалізації програм гендерного виховання не відповідають вимогам сьогодення. Суспільство схиляється до відмови від жорсткої диференціації маскулінно-фемінної організації особистості та до формування її андрогінності. Проте, впровадження принципів гендерної рівності не передбачає відмови від основ статевого виховання – збереження природної індивідуальної сутності і неповторності особистості у поєднанні із засвоєнням нею гендерно виваженої статево-рольової поведінки.

Гендерні стереотипи – об'єктивна реальність, яка підпорядковується законом розвитку, як і всі інші соціальні феномени. Вони залишаються у соціальному інформаційному просторі, який використовується у процесі

розвитку самосвідомості особистості, її статевої ідентифікації, налагодження взаємодії з представниками своєї і протилежної статі. Завдання формування у дітей дошкільного віку адекватних уявлень про роль чоловіка і жінки в соціумі не втрачає своєї значущості. Боротьба за дотримання принципів рівності не повинна зводитися до нівелювання природних начал. Створення освітнього простору, вільного від стереотипів, передбачає не витіснення чоловічих і жіночих видів активності, дівчачих і хлоп'ячих ігор, а забезпечення для дитини можливостей вільного вибору, як у межах поведінкових стратегій своєї статі, так і протилежної. Зростаючи, діти повинні відчувати, що у реалізації своїх освітніх, професійних, соціальних цілей вони мають усі можливості, незалежно від статевої приналежності.

Задля майбутнього, сучасне суспільство покликане уникнути нав'язування нових стереотипів, активне транслявання яких суперечить природними задатками людини. Завдання освітян – сприяти формуванню творчої, активної особистості з розвиненими гендерними установками, що забезпечують готовність до гармонійної міжстатевої взаємодії та попереджають зародження дискримінаційних програм. Поняття хлопчик і дівчинка, чоловік і жінка, набуваючи сучасного звучання, повинні продовжити своє утвердження в українському соціокультурному просторі.

Лариса Кулакова, Руслан Кулаков

Майбутнім психологам про життєві проблеми і орієнтири сучасного підлітка

*Природа-Матір дає нам дванадцять років
для того, щоб ми полюбили своїх дітей –
раніше, ніж вони стануть підлітками*

Американське прислів'я

Підлітковий вік – це один із найважливіших періодів життя людини. Адже саме цей період є «джерелом» усього подальшого становлення особистості. Підлітковий вік є першим перехідним періодом від дитинства до зрілості. Якісні зміни, що відбуваються в інтелектуальній та емоційній сферах особистості підлітка (інтенсивний, нерівномірний розвиток і ріст організму, особистісні новоутворення та ін.), породжують новий рівень його самосвідомості, потреби у самоствердженні, рівноправному і

Зміст

Передмова.....	3
----------------	---

Частина 1.

РОЗВИТОК ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ ТА ОСОБИСТОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Моделювання деонтологічного профілю практичних психологів у системі фахової підготовки здобувачів вищої освіти <i>Токарева Н.</i>	5
Формування мотивації навчальної діяльності здобувачів вищої освіти <i>Назарець Л., Руденко Н.</i>	29
Психологічні основи розвитку професійної компетентності майбутніх менеджерів невиробничої сфери : теоретико-методологічний аспект <i>Березюк Т.</i>	54
Концепція іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери в умовах освітнього середовища університету <i>Павелків К., Павелків В.</i>	84
Особливості детермінації успішності навчання здобувачів вищої освіти емоційними переживаннями в умовах пандемії COVID-19 <i>Джеджера О. В.</i>	110

Частина 2.

ООНОВЛЕННЯ ЗМІСТОВОГО КОНТЕНТУ ВИКЛАДАННЯ ДИСЦИПЛІН ПСИХОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Онтогенетичні аспекти гендерної стереотипізації та поляризації <i>Безлюдна В., Корчакова Н.</i>	144
--	-----

Майбутнім психологам про життєві проблеми і орієнтири сучасного підлітка <i>Кулаков Р., Кулакова Л.</i>	175
Психологічні основи навчання професійно-педагогічної комунікації <i>Павелків Р., Созонюк О.</i>	200
Теоретичні і прикладні аспекти викладання дисципліни «Основи психотерапії» <i>Сторож О.</i>	226

Частина 3.

ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ШКОЛИ

Психологічна експертиза остракізму в освітньому середовищі <i>Назаревич В.</i>	254
Модель продуктивної фасилітативної взаємодії, її психологічні характеристики <i>Хунавцева Н., Івашкевич Е.</i>	281
Психологія літературної творчості старшокласників <i>Михальчук Н., Набочук О.</i>	316
Проблема оптимізації професійної діяльності педагога за рахунок розвитку соціального інтелекту <i>Івашкевич Е., Харченко Є.</i>	341
<i>Список використаних джерел</i>	367
<i>Авторський колектив</i>	395

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ФІЛОСОФІЯ
ОСВІТНЬОГО
ПРОСТОРУ:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 29.06.2021 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 25,0. Тираж 300 прим.

ТОВ «Центр учбової літератури»
вул. Лаврська, 20 м. Київ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2458 від 30.03.2006 р.